

Dr hab. Kazimierz Bandarzewski, prof. UJ

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie,
Wydział Prawa i Administracji,
Katedra Prawa Samorządu Terytorialnego
ORCID: 0000-0002-8783-8820

Pojęcia ocenne w procedurze nadania stopnia naukowego doktora habilitowanego

Streszczenie

Jednymi z podstawowych przesłanek warunkujących uzyskanie stopnia naukowego doktora habilitowanego ustawodawca są znaczny wkład w rozwój danej dyscypliny nauki i istotna aktywność naukowa. Pojęcia te mają charakter nieostre, ponieważ nie można w sposób jednoznaczny przypisać im uniwersalnego znaczenia na potrzeby postępowań awansowych. W postępowaniach awansowych obowiązkiem recenzentów jest wykazanie, czy przesłanki te zaistniały. Recenzenci sporządzając recenzje powinni w sposób obiektywny i bezstronny dokonać oceny zaistnienia tych przesłanek, ponieważ nie podlegają one merytorycznej ocenie ani przez Radę Dyscypliny Naukowej, ani przez sąd administracyjny. W doktrynie podjęto próby ustalenia, jakie osiągnięcia powinny być zaliczane do znacznego wkładu w rozwój danej dyscypliny nauki. Mają one charakter pomocniczy w stosunku do sporządzanych w każdym postępowaniu odrębnych recenzji. Mimo skorzystania przez ustawodawcę z pojęć nieostrych, podlegają one ocenie w toku postępowania sądowego co do ich prawidłowej wykładni i należytego uzasadnienia ich zastosowania.

Słowa kluczowe: pojęcie nieostre, klauzula generalna, znaczny dorobek, istotna aktywność naukowa, stopień naukowy.

Dr hab. Kazimierz Bandarzewski, prof. UJ

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie,
Wydział Prawa i Administracji,
Katedra Prawa Samorządu Terytorialnego
ORCID: 0000-0002-8783-8820

Pojęcia ocenne w procedurze nadania stopnia naukowego doktora habilitowanego

Abstract

One of the basic conditions for obtaining the academic degree of doctor habilitated by the legislator is a significant contribution to the development of a given scientific discipline and significant scientific activity. These concepts are indistinct concepts because they cannot be clearly assigned universal meaning for the purposes of promotion procedures. In promotion proceedings, reviewers are obliged to demonstrate whether these conditions exist. When preparing reviews, reviewers should objectively and impartially assess the existence of these premises, because they are not subject to substantive assessment either by the Scientific Discipline Council or by the administrative court. The doctrine attempts to determine what achievements should be considered a significant contribution to the development of a given scientific discipline. They are of an auxiliary nature to the separate reviews prepared in each proceeding. Despite the legislator's use of indistinct concepts, they are subject to assessment in the course of court proceedings as to their correct interpretation and proper justification for their application.

Keywords: indistinct concept, general clause, significant achievements, significant scientific activity, academic degree.

1. Wprowadzenie

Pojęcia ocenne nazywane niekiedy pojęciami nieostryimi, niedookreślonymi, pojęciami wartościującymi, szacunkowymi lub empirycznymi to pojęcia stanowiące część porządku prawnego¹. Z konstytucyjnej zasady prawidłowej legislacji wynikają dyrektywy precyzyjnego i komunikatywnego redagowania tekstu aktu normatywnego². Wyjątkiem od tej zasady jest m.in. stosowanie takich pojęć jako pojęcia ocenne (nieostre) wynikające z potrzeby zapewnienia elastyczności tekstu aktu normatywnego³. Zastosowanie tych pojęć stanowi skutek naturalnej niedoskonałości języka prawnego, który zawiera pojęcia abstrakcyjne albo też wynika z celowego ich użycia przez ustawodawcę⁴.

W orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego wielokrotnie podnoszono, że zastosowanie pojęć nieostrych (niedookreślonych) nie narusza *per se* konstytucyjnej zasady rzetelnej legislacji, a posługiwanie się tymi pojęciami jest tradycyjną techniką ustawodawczą, niebudzącą zastrzeżeń z punktu widzenia dookreśloności przepisów, które takimi zwrotami się posługują, jeżeli tylko zachowane są gwarancje proceduralne dotyczące wypełniania tych zwrotów realną treścią⁵. Identyczne stanowisko wyrażane jest w orzecznictwie sądów administracyjnych⁶.

Pojęcia te występują także w procedurze awansowej na stopień doktora habilitowanego, uregulowanej w art. 218-226a ustawy Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce⁷ i w tym zakresie będą przedmiotem analizy w niniejszym artykule. Będzie to stanowiło cel tego opracowania.

¹ L. Leszczyński, *Zwroty ocenne w wykładni prawa administracyjnego* [w:] *System prawa administracyjnego*, red. R. Hauser, red. Z. Niewiadomski, red. A. Wróbel, t. 4, L. Leszczyński, B. Wojciechowski, M. Zirk-Sadowski, *Wykłady w prawie administracyjnym*, Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2012, s. 340.

² Wyrok TK z 30.10.2001 r., K 33/00, OTK ZU-A 2001, nr 7, poz. 217.

³ § 155 ust. 1 załącznika do rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej” (Dz. U. z 2016 r., poz. 283).

⁴ G. Wierczyński, *Redagowanie i ogłaszanie aktów normatywnych. Komentarz*, wyd. II, WK 2016, komentarz do § 5.

⁵ Wyrok TK z 8.05.2006 r., sygn. P 18/05, OTK ZU-A 2006, nr 5, poz. 53; wyrok TK z 17.10.2006 r., sygn. P 38/05, OTK ZU-A 2006 nr 9, poz. 123.

⁶ Wyrok NSA z 27.11.2018 r., sygn. II OSK 2406/18, CBOSA; wyrok NSA z 27.11.2018 r., sygn. II OSK 2916/16, CBOSA.

⁷ Ustawa z dnia 20 lipca 2018 r. - Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. z 2024 r. poz. 1571 ze zm.) dalej jako p.s.w.n.

Podstawową metodą badawczą zastosowaną w tym artykule będzie dogmatyczna metoda badań obejmująca analizę obowiązujących aktów prawnych, orzecznictwa oraz dorobku przedstawicieli doktryny.

2. Pojęcie ocenne

Pojęcia ocenne najczęściej składają się z dwóch członów: pierwszy wskazujący na szacowanie, a drugi na przedmiot szacowania, tj. na określony fakt, który podlega szacowaniu⁸. Przykładowo w pojęciu ocennym „uzasadniony przypadek” pierwszy człon szacujący dotyczy słowa „uzasadniony”, a drugi określający przedmiot szacowania to „przypadek”.

Należy przy tym odróżnić pojęcia ocenne od odsyłających klauzul generalnych. Odsyłająca klauzula generalna to pojęcie wprowadzające określone kryterium do systemu prawnego i odsyłające do określonego rodzaju wartości lub norm pozaprawnych⁹, ale bez skonkretyzowania danej wartości lub normy¹⁰. Takie klauzule generalne także składają się najczęściej z dwóch członów: pierwszego określającego rodzaj wartości (np. zasada, dobro, interes, itp.) oraz drugiego zawierającego kierunek identyfikacji treści wartościowania (np. społeczny, publiczny, jednostkowy, człowieka, dziecka itd.). Do najczęściej występujących odsyłających klauzul generalnych zalicza się zasady współżycia społecznego, interes społeczny lub słuszny interes jednostki.

Wprawdzie pojęcia ocenne i odsyłające klauzule generalne niekiedy nie są odróżniane, to jednak między nimi istnieje wyraźna granica. Odsyłające klauzule generalne odsyłają do innego niż prawny systemu wartości, natomiast pojęcia ocenne dotyczą jednostkowej czynności oceniania porównawczego (szacowania)¹¹. W związku z tym niekiedy pojęcia nieostre (niedookreślone) noszą nazwę klauzul generalnych funkcjonalnych, dla odróżnienia od klasycznych (odsyłających) klauzul generalnych¹².

⁸ L. Leszczyński, *Zwroty ...*, s. 340.

⁹ Wyrok NSA – Oś. Zam. w Katowicach z 2.03.2001 r., sygn. I SA/Ka 2548/99, LEX nr 73231.

¹⁰ K. Wójcik, *Klauzule generalne jako odesłanie pozasystemowe*, „Acta Universitatis Lodzianensis”. Folia Iuridica R. 1987, nr 32, s. 128-129; L. Leszczyński, *Generalne klauzule odsyłające – ujęcie teoretycznoprawne*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia, vol. LXIII, 2, R. 2016, Sectio G, s. 13.

¹¹ L. Leszczyński, *Zwroty ...*, s. 340.

¹² M. Zieliński, *Komentarz do § 155*, [w:] S. Wronkowska, M. Zieliński, *Komentarz do zasad*

Oba pojęcia (odsyłająca klauzula generalna i pojęcie ocenne) przenikają się. Przykładowo normatywny zwrot „słuszny interes obywatela” stanowi co do zasady klauzulę generalną, ale jeżeli „interes obywatela” oceni się jako jednostkowy fakt, to wówczas wyrażenie „słuszny” będzie elementem szacowania (oceniań)¹³.

Przechodząc do rozważań dotyczących pojęć ocennych należy stwierdzić, że ich zastosowanie pozwala na pewien luz interpretacyjny. Ustawodawca wprowadza pojęcia ocenne zasadniczo wtedy, gdy nie jest możliwe kazuistyczne określenie przypadków stosowania lub niestosowania danej normy prawnej¹⁴. Stosowanie takich pojęć daje prymat zasadzie adekwatności tekstu aktu normatywnego wobec zasady precyzyjności.

Pojęcia nieostre są uelastycznieniem tekstu prawnego, który mimo różnych sytuacji i zmian wciąż pozostaje aktualny¹⁵.

3. Pojęcia ocenne zawarte w ustawie Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce

Ustawa Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce także zawiera szereg pojęć ocennych. Są to np. takie zwroty, jak: w art. 182 ust. 5 p.s.w.n. „uzasadnione przypadki”, w art. 183 P.s.w.n. „bez uzasadnionej przyczyny”, w art. 186 ust. 2 p.s.w.n. „w wyjątkowych przypadkach” oraz „najwyższa jakość osiągnięć naukowych”, w art. 187 ust. 1 p.s.w.n. „ogólna wiedza teoretyczna”, a w ust. 2 tego przepisu „oryginalne rozwiązanie problemu naukowego”, w art. 190 ust. 5 p.s.w.n. „znaczące osiągnięcia w zakresie zagadnień naukowych”, w art. 219 ust. 1 pkt 2 p.s.w.n. „znaczný wkład w rozwój określonej dyscypliny” oraz w punkcie 3 tego ustępu „istotna aktywność naukowa albo artystyczna”, w art. 221 ust. 6 P.s.w.n. „znaczący dorobek”, w art. 224 ust. 2 p.s.w.n. „znaczące zwiększenie dorobku naukowego lub artystycznego”, w art. 227 ust. 1 pkt 1 lit. a P.s.w.n. „wybitne osiągnięcia naukowe krajowe lub zagraniczne”, a w ust. 2 tego artykułu „uzasadnione najwyższą jakością osiągnięć naukowych albo artystycznych”.

techniki prawodawczej, Warszawa 2004, s. 295-296.

¹³ L. Leszczyński, *Zwroty ...*, s. 341.

¹⁴ Wyrok NSA z 14.02.2023 r., sygn. II FSK 972/22, CBOSA.

¹⁵ M. Zieliński, *Komentarz ...*, s. 296.

Podstawowy problem związany ze stosowaniem pojęć ocennych dotyczy ich interpretowania na potrzeby odkodowania konkretnej normy prawnej. Ustawodawca wymaga, aby w każdym przypadku zastosowania danej normy prawnej pojęcia te były definiowane w odniesieniu do konkretnego przypadku stosowania prawa. Poniższe rozważania będą dotyczyły dwóch podstawowych pojęć nieostrych: znacznego wkładu w rozwój danej dyscypliny naukowej oraz istotnej aktywności naukowej, bez oceny osiągnięć artystycznych i istotnej aktywności artystycznej.

4. Znaczny wkład w rozwój określonej dyscypliny jako pojęcie ocenne w procedurze awansowej

Zgodnie z ogólną regułą wykładni gramatycznej normy prawnej pierwszą podstawową zasadą wykładni danego pojęcia powinien być język prawny polegający na zdefiniowaniu tego pojęcia przez samego ustawodawcę, a w razie braku takiej definicji normatywnej – przyjęcie wykładni zawartej w języku powszechnym¹⁶.

Taki jednak schemat postępowania nie zawsze przyniesie pożądane rezultaty. Przykładowo, zgodnie z powołanym już art. 219 ust. 1 pkt 2 P.s.w.n. pojęciem ocennym jest „znaczny wkład w rozwój określonej dyscypliny”¹⁷. Zgodnie z językiem powszechnym znaczny wkład to wkład dość duży pod względem ilości, natężenia inaczej wkład pokaźny, niemały, spory¹⁸. Tym samym znaczny wkład w rozwój danej dyscypliny nauki sprowadzałby się do zasadniczo ilościowego określenia aktywności publikatorskiej danego autora, a tym samym osoba która opublikowała np. 200 artykułów dotyczących danej dyscypliny naukowej będzie miała znacznie większy wkład niż inna osoba, która opublikowała np. 50 artykułów.

¹⁶ L. Morawski, *Zasady wykładni prawa*, wyd. II, Toruń 2010, s. 97-103; Z. Ziemiński, *Teoria prawa*, wyd. IV, Poznań 1978, s. 120-121.

¹⁷ P. Grzybek, *Warunki uzyskania stopnia doktora habilitowanego w dyscyplinie nauki prawne*, Państwo i Prawo 2022, z. 5, s. 68; P. Kała, *Szczegółowe przesłanki nadania stopnia doktora habilitowanego*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* R. 2022, T. 84, z. 3, s. 41; M. Radajewski, *Nadawanie stopnia doktora habilitowanego w świetle prawa o szkolnictwie wyższym i nauce*, *Studia Prawno-Ekonomiczne*, R. 2020, T. 64, z. 114, s. 85; Ł. Kierznowski, *Stopnie naukowe i stopnie w zakresie sztuki. Komentarz*, Warszawa 2021, s. 226.

¹⁸ *Słownik Języka Polskiego*. R-Z, red. M. Szymczak, Warszawa 1996, s. 978.

W przypadku ustawy Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce przytoczone powyżej rozumienie ww. pojęcia ocennego byłoby wadliwe¹⁹. W doktrynie wyrażony został trafny pogląd, zgodnie z którym znaczny wkład w rozwój danej dyscypliny naukowej to taki wkład, który polega na tworzeniu nowej wiedzy, dostarczaniu nieistniejących dotąd treści poznawczych na temat określonych zjawisk poddawanych analizie, tworzeniu lub udoskonalaniu aparatu pojęciowego danej dyscypliny naukowej, tworzeniu nowych teorii w danej dyscyplinie bądź uzupełnianiu lub korygowaniu istniejących teorii²⁰. Znaczny wkład musi wprost nawiązywać do pogłębienia i rozwinięcia stanu wiedzy z danej dyscypliny, a przy tym wskazywać na rozwiązanie nowego problemu naukowego ważnego dla rozwoju danej dyscypliny nauki lub rozwiązanie znanego już problemu, ale dotychczas nierozwiązanego²¹. Tym samym definiując pojęcie „znacznego wkładu w rozwój danej dyscypliny naukowej” należy mieć na uwadze całościowo duży walor merytoryczny osiągnięć danej osoby wraz z jego znaczeniem dla danej dyscypliny²².

Podniesiono również, że „znaczny wkład” to taki, który spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim (oryginalne rozwiązanie problemu, odpowiedni poziom wiedzy)²³. Wydaje się jednak, że skoro stopień doktora habilitowanego stanowi kolejny (tzn. wyższy) stopień wobec stopnia doktora, to „znaczny wkład” habilitanta powinien przekraczać wkład pozwalający na uzyskanie stopnia doktora. Przy innym założeniu miałaby miejsce zgoda na swoistą stabilizację osiągnięć habilitanta, który nie musiałby wykazywać większego wkładu w rozwój danej dyscypliny niż ten, który uzyskał starając się o stopień doktora. Niewątpliwie celem pro-

¹⁹ P. Grzybek, *Warunki* ..., s. 78; Ł. Kierznowski, *Stopnie* ..., s. 226.

²⁰ M. Szydło, *Pojęcie nauki i osiągnięć naukowych w postępowaniach awansowych w nauce (uwagi z perspektywy nauk prawnych)*, Państwo i Prawo, R. 2022, z. 5, s. 59; S. Przewłocki, *Kryteria oceny dorobku naukowego osób ubiegających się o tytuł profesora lub stopień naukowy doktora habilitowanego w aspekcie ustawy o tytule naukowym i stopniach naukowych oraz wymagań Centralnej Komisji ds. tytułu naukowego i stopniu naukowych*, http://ogigi.polsl.pl/biuletyny/zeszyt_10/z10_9.pdf, s. 53, dostęp 15.12.2024 r.

²¹ M. Szydło, *Pojęcie* ..., s. 59; K. Ślęzak, [w:] *Akademickie prawo zatrudnienia. Komentarz*, red. K. Baran, Warszawa 2020, s. 399; P. Kała, *Szczegółowe* ..., s. 41-42; S. Przewłocki, *Kryteria* ..., s. 53.

²² P. Pokorny, P. Waszkiewicz, *Komentarz do art. 219 [w:] red. A. Jakubowski, Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce*, Warszawa 2023, Wyd. C. H. Beck, s. 703; wyrok NSA z 22.03.2022 r., sygn. III OSK 1222/21, CBOSA.

²³ K. Ślęzak, *Akademickie* ..., s. 399; P. Kała, *Szczegółowe* ..., s. 41.

cedur awansowych jest promowanie postępu w naukach polegającego na premiowaniu rozwoju naukowego. Co najwyżej można zgodzić się, że jedynie w zakresie tzw. monografii habilitacyjnej lub cyklu artykułów wymogi warsztatu naukowego prezentowanego przez habilitanta muszą spełniać wymogi stawiane rozprawom doktorskim. Zgodnie z art. 187 ust. 1 i ust. 2 P.s.w.n. rozprawa doktorska ma prezentować ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w dyscyplinie albo dyscyplinach oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej lub artystycznej i jej przedmiotem ma być oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, oryginalne rozwiązanie w zakresie zastosowania wyników własnych badań naukowych w sferze gospodarczej lub społecznej albo oryginalne dokonanie artystyczne. Wśród wymogów stawianych rozprawom doktorskim nie ma jednak ich oceny pod kątem wnoszenia w rozwój danej dyscypliny naukowej „znacznego wkładu” co oznacza, że ustawodawca wyższe wymagania stawia kandydatom do stopnia doktora habilitowanego niż stopnia doktora. Kwestia ta została zauważona w doktrynie. Wskazano bowiem, że pożądanym byłoby przydzielanie do funkcji recenzenta osoby posiadającej doświadczenie w recenzowaniu dorobku co najmniej doktorskiego w przewodach doktorskich, ponieważ taka osoba będzie już posiadała doświadczenie w recenzowaniu prac naukowych w postępowaniach awansowych co spowoduje, że jej ocena ma szansę być oceną bardziej obiektywną i wyważoną. Taka osoba będzie w stanie bardziej obiektywnie ocenić, czy dany habilitant wniósł już „znaczný wkład” w rozwój danej dyscypliny²⁴.

Kwestia dopuszczalności oceny rozprawy doktorskiej do znacznego wkładu w rozwój danej dyscypliny naukowej nie jest jednolicie postrzegana w doktrynie. Część przedstawicieli dopuszcza możliwość ponownego uwzględnienia doktoratu²⁵, a część jest temu przeciwna²⁶.

Co do zasady, w orzecznictwie sądowym nie wypracowano stanowiska co do rozumienia pojęcia „znacznego wkładu”. Sądy administracyjne opierają kontrolę postępowań habilitacyjnych na podstawie kryterium zgodności z prawem²⁷, a tym samym nie rozstrzygają o spełnianiu przesłanek

²⁴ P. Kała, *Szczegółowe ...*, s. 42.

²⁵ P. Grzybek, *Warunki ...*, s. 79.

²⁶ D. Dajnowicz-Piesiecka, Ł. Kierznowski, *Awanse naukowe młodych naukowców (perspektywy i wyzwania)*, Państwo i Prawo, R. 2022, z. 5, s. 129; wątpliwości w tym zakresie wyraża Izdebski H, [w:] *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Komentarz*, red. H. Izdebski i red. J. M. Zieliński, Warszawa 2019, s. 352.

²⁷ Art. 1 § 2 ustawy z dnia 25 lipca 2002 r. – Prawo o ustroju sądów administracyjnych (Dz.

nadania stopnia doktora habilitowanego. Na podstawie nieobowiązującego już art. 16 ust. 1 ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki²⁸ także jedną z przesłanek uzyskania tego stopnia naukowego było wykazanie się przez habilitanta osiągnięciami naukowymi stanowiącymi znaczny wkład autora w rozwój określonej dyscypliny. Analogicznie znaczny wkład w rozwój danej dyscypliny naukowej formułował art. 15 ust. 1 ustawy z dnia 12 września 1990 r. o tytule naukowym i stopniach naukowych²⁹. Sądy administracyjne konsekwentnie wyrażają pogląd, zgodnie z którym nie są uprawnione do oceniania, czy osoba ubiegająca się o uzyskanie stopnia naukowego doktora habilitowanego posiada znaczny dorobek naukowy i czy przedłożona przez kandydata rozprawa habilitacyjna (lub cykl publikacji) stanowi znaczny wkład w rozwój określonej dyscypliny naukowej, a tym samym nie dokonują oceny trafności opinii recenzentów w aspekcie dorobku naukowego kandydata i wartości naukowej przedstawionej pracy habilitacyjnej³⁰.

W doktrynie niekiedy odkodowanie normy prawnej zawierającej zwrot „znaczny wkład” w rozwój danej dyscypliny naukowej definiuje się przez wskazanie takich cech ocenianego dorobku kandydata, co stanowi antonim tego pojęcia. Przyjmuje się, że dzieło osoby kandydującej do uzyskania danego stopnia naukowego nie stanowi „znacznego wkładu” w rozwój danej dyscypliny naukowej, jeżeli ma ono wyłącznie (lub w przeważającym zakresie) charakter opisowy bądź sprawozdawczy, nie zawiera analizy i refleksji nad dotychczasowymi badaniami, ma charakter jedynie odtwórczy, służy jedynie praktyce, formułowane wnioski mają charakter banalny, nie-

U. z 2024 r. poz. 1267)

²⁸ Ustawa z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. z 2016 r., poz. 882 ze zm.), uchylona z dniem 1 października 2018 r. na podstawie art. 169 pkt 2 ustawy z dnia 3 lipca 2018 r. – Przepisy wprowadzające ustawę - Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. z 2018 r., poz. 1669 ze zm.).

²⁹ Dz. U. z 1990 r., Nr 65, poz. 386 ze zm., uchylona z dniem 1 maja 2003 r.

³⁰ Wyrok NSA z 9.05.2024 r., sygn. III OSK 1744/22, CBOSA, wyrok NSA z 27.01.2023 r., sygn. III OSK 2660/21, CBOSA; wyrok NSA z 30.05.2008 r., sygn. I OSK 212/08, CBOSA; wyrok NSA z 24.01.2020 r., sygn. I OSK 1586/18, CBOSA; wyrok NSA z 9.05.2024 r., sygn. III OSK 1872/22, CBOSA; wyrok NSA z 26.04.2016 r., sygn. I OSK 3139/15, CBOSA.

istotny, nieoryginalny³¹, brakuje rzetelnego przeglądu literatury krajowej/zagranicznej³² lub orzecznictwa³³.

5. Istotna aktywność naukowa jako pojęcie ocenne w procedurze awansowej

Kolejnym pojęciem nieostrym zawartym w art. 219 ust. 1 pkt 3 P.s.w.n. jest „istotna aktywność naukowa”.

W doktrynie wskazuje się, że „istotna aktywność” to taka aktywność naukowa, która przynosi dostrzegalne zewnętrzne rezultaty w postaci osiągnięć naukowych stanowiących rzeczywisty wkład w rozwój co najmniej jednej dyscypliny naukowej. Aktywność ta ma być realizowana w więcej niż jednej uczelni³⁴. Wbrew pogładowi zawartemu w doktrynie nie ma wymogu podejmowania aktywności naukowej w co najmniej jednym ośrodku zagranicznym³⁵.

Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce nie definiuje, na czym polega „istotna aktywność naukowa”. Wejście w życie tej ustawy spowodowało uchylene z obrotu prawnego rozporządzenia Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 1 września 2011 r. w sprawie kryteriów oceny osiągnięć osoby ubiegającej się o nadanie stopnia doktora habilitowanego³⁶. Rozporządzenie to wskazywało rodzaje osiągnięć, które stanowiły o istotnej aktywności, aczkolwiek rozporządzenie to także nie posługiwało się tym pojęciem. Rada Doskonałości Naukowej opublikowała na swojej stronie internetowej jako jeden z załączników wniosku o wszczęcie postępowania habilitacyjnego „Wykaz osiągnięć naukowych albo artystycznych, stanowiących znaczny wkład w rozwój określonej dyscypliny”. Punkt drugi tego wykazu zawiera wykaz aktywności naukowej lub artystycznej³⁷. Taki za-

³¹ Wyrok NSA z 11.04.2024 r., sygn. III OSK 4196/21, CBOSA, prawomocny wyrok WSA w Warszawie z 23.05.2022 r. II SA/Wa 3888/21, CBOSA.

³² P. Grzybek, *Warunki ...*, s. 78.

³³ M. Szydło, *Pojęcie ...*, s. 60-61.

³⁴ P. Kała, *Szczegółowe ...*, s. 49-50; D. Dajnowicz-Piesiecka, Ł. Kierznowski, *Awanse ...*, s. 129.

³⁵ K. Ślebzak, *Akademickie ...*, s. 400.

³⁶ Dz. U. z 2011 r., Nr 196, poz. 1165.

³⁷ Aktywność ta zawiera się w: 1) członkostwie w redakcjach naukowych monografii; 2) wystąpieniach na krajowych lub międzynarodowych konferencjach naukowych lub artystycznych, z wyszczególnieniem przedstawionych wykładów na zaproszenie i wykładów

kres „istotnej aktywności” został zaakceptowany także w nauce³⁸. Na tej podstawie podnosi się, że w przeciwieństwie do wcześniejszej regulacji ustawy z 2003 r. o stopniach naukowych i tytule aktywność może obejmować także okres przed doktoratem³⁹, a ponadto sama osoba starająca się o stopień naukowy wskazuje, co jest jej „istotną aktywnością”⁴⁰.

Do istotnej aktywności można zaliczyć działalność dydaktyczną, popularyzatorską lub organizacyjną habilitanta⁴¹.

Niekiedy podaje się, że „istotną aktywnością” jest także pewna minimalna liczba publikacji (przynajmniej kilkanaście, minimum 20⁴²) w czasopismach, w których recenzuje się publikacje oraz wystąpienia konferencyjne i wskaźniki cytowalności z baz referencyjnych (np. baza Scopus, wskaźnik Hirscha, Web of Science)⁴³.

plenarnych; 3) udziale w komitetach organizacyjnych i naukowych konferencji krajowych lub międzynarodowych, z podaniem pełnionej funkcji; 4) uczestnictwie w pracach zespołów badawczych realizujących projekty finansowane w drodze konkursów krajowych lub zagranicznych, z podziałem na projekty zrealizowane i będące w toku realizacji, oraz z uwzględnieniem informacji o pełnionej funkcji w ramach prac zespołów; 5) członkostwie w międzynarodowych lub krajowych organizacjach i towarzystwach naukowych wraz z informacją o pełnionych funkcjach; 6) stażach w instytucjach naukowych lub artystycznych, w tym zagranicznych, z podaniem miejsca, terminu, czasu trwania stażu i jego charakteru; 7) członkostwie w komitetach redakcyjnych i radach naukowych czasopism wraz z informacją o pełnionych funkcjach (np. redaktora naczelnego, przewodniczącego rady naukowej, itp.); 8) recenzowaniu prac naukowych lub artystycznych, w szczególności publikowanych w czasopismach międzynarodowych; 9) uczestnictwie w programach europejskich lub innych programach międzynarodowych; 10) udziale w zespołach badawczych, realizujących projekty inne niż określone w pkt. 4; 11) uczestnictwie w zespołach oceniających wnioski o finansowanie badań, wnioski o przyznanie nagród naukowych, wnioski w innych konkursach mających charakter naukowy lub dydaktyczny, za <https://www.rdn.gov.pl/postepowanie-habilitacyjne.wymagania-dokumentacyjne-wnioskow-w-sprawie-nadania-stopnia-doktora-habilitowanego.html>, dostęp 1.01.2025 r.

³⁸ K. Ślebzak, *Akademickie ...*, s. 400; M. Radajewski, *Nadawanie ...*, s. 88; P. Kała, *Szczegółowe ...*, s. 49.

³⁹ M. Radajewski, *Nadawanie ...*, s. 91; D. Dajnowicz-Piesiecka, Ł. Kierznowski, *Awanse ...*, s. 125.

⁴⁰ P. Kała, *Szczegółowe ...*, s. 49.

⁴¹ K. Ślebzak, *Akademickie ...*, s. 40; H. Izdebski, *Prawo ...*, s. 348–352; T. Jędrzejewski, [w:] *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Komentarz*, red. J. Woźnicki, Warszawa 2019, s. 573–575. Inaczej P. Grzybek, *Warunki ...*, s. 72.

⁴² P. Grzybek, *Warunki ...*, s. 80 powołując się na niepisany zwyczaj.

⁴³ P. Grzybek, *Warunki ...*, s. 82–83; P. Pokorny, P. Waszkiewicz, *Prawo ...*, s. 708.

6. Uprawnienia recenzentów w dokonywaniu wykładni pojęć nieostrych

Przedstawione pojęcia nieostre stanowią część norm prawnych i dokonanie ich interpretacji na gruncie postępowań awansowych tylko częściowo należy do organów wydających rozstrzygnięcia (tj. senat szkoły wyższej wyżej lub inny organ uczelni). Samą istotą tych postępowań jest powoływanie recenzentów w poszczególnych przewodach, którzy oceniają, czy osoba poddająca się takiej procedurze spełnia te przesłanki. Tym samym to w istocie recenzje powinny zawierać szczegółowo uzasadnioną ocenę, czy dorobek naukowy spełnia warunki określone w omawianej ustawie, tj. czy osoba ubiegająca się o uzyskanie stopnia doktora habilitowanego przedstawiła takie osiągnięcia naukowe, które spełniają wymagania pozwalające na uznanie go za znaczny wkład ich autora w rozwój określonej dyscypliny naukowej i czy spełniona została przesłanka istotnej aktywności naukowej⁴⁴. W doktrynie zaprezentowano co do zasady trafny pogląd, że recenzenci w postępowaniu habilitacyjnym stanowią biegłych⁴⁵ lub *quasi*-biegłych⁴⁶. Pogląd ten można przyjąć jako zasadny z wyraźnym jednak zastrzeżeniem, że są to biegli szczególnego rodzaju i co do zasady inni niż biegli powoływani w trybie postępowania administracyjnego na podstawie art. 84 Kodeksu postępowania administracyjnego⁴⁷. Powoływanie recenzentów w procedurze awansowej ma charakter obligatoryjny i nie są oni jedynymi osobami dokonującymi oceny „znacznego dorobku” lub „istotnej aktywności” habilitanta⁴⁸. Recenzje te mają niewątpliwie istotne znaczenie, ale nie przesądzające. Pozostali członkowie komisji habilitacyjnej mają pełne prawo dokonania samodzielnej oceny dorobku habilitanta i może tak się zdarzyć,

⁴⁴ P. Kała, *Szczegółowe ...*, s. 42; K. Ślebzak, *Akademickie ...*, s. 399.

⁴⁵ M. Sieniuc, *Jednostka w postępowaniach w sprawach nadania stopnia i tytułu naukowego. Studium z prawa administracyjnego procesowego*, Łódź 2019, s. 242; M. Bogusz, M. Miłosz, *Konstrukcja związania negatywnymi recenzjami w nowym postępowaniu doktorskim i habilitacyjnym*, Państwo i Prawo, R. 2022, z. 5, s. 93-94; Brzezicki, P. Sobotko, *Postępowanie w sprawach stopni naukowych a zasady sprawiedliwości proceduralnej* [w:] *Prawo nauki. Zagadnienia podstawowe*, red. A. Wiktorowska, A. Jakubowski, Wyd. LexisNexis Polska Sp. z o.o., Warszawa 2014, s. 232.

⁴⁶ Z. Kmiecik, J. Wegner, *Odpowiednie stosowanie przepisów kodeksu postępowania administracyjnego w sprawach nadawania stopni naukowych i tytułu profesora*, Państwo i Prawo, R. 2021, z. 3, s. 3-21.

⁴⁷ Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego (Dz. U. z 2025 r., poz. 1691).

⁴⁸ Tak też P. Kała, *Szczegółowe ...*, s. 42.

że końcowa opinia komisji habilitacyjnej będzie negatywna w przedmiocie nadania stopnia doktora habilitowanego mimo pozytywnych ocen sporządzonych przez recenzentów⁴⁹.

7. Kognicja sądu administracyjnego w zakresie pojęć nieostrych

Sądy administracyjne od samego początku ich utworzenia uznawały się za właściwe do kontroli zgodności z prawem decyzji administracyjnych, które były wydawane na podstawie przepisów zawierających pojęcia nieostre. Sądy przyjmowały, że mają obowiązek zbadać i ocenić, czy organ administracji państwowej prawidłowo zinterpretował pojęcie nieostre na tle stanu faktycznego w konkretnej sprawie⁵⁰. W każdym przypadku stosowania pojęć nieostrych sąd administracyjny jest uprawniony do ustalania, czy przyjęta przez organy administracyjne ocena zwrotu prawnie niedookreślonego nie nosi cech dowolności, a przy tym także wskazania, czy zastosowano pojęcie nieostre nie tylko ze względu na jego uwarunkowania zewnętrzne wynikające z chronionych wartości zawartych w całym systemie prawa, ale i jego uwarunkowań wynikających z wartości i zasad leżących u podstaw aktu normatywnego, w którym zastosowano dane pojęcie nieostre⁵¹.

Nie budzi wątpliwości pogląd, zgodnie z którym do kontroli sądu administracyjnego należy ocena prawidłowości interpretacji pojęć nieostrych i dokonana na tej podstawie ocena stanu faktycznego sprawy, ponieważ użycie pojęcia nieostrego (niedookreślonego) w normie prawnej nadaje mu znaczenie prawne⁵². Tym samym stosując pojęcia nieostre organ administracyjny ma obowiązek dokonania ich pogłębionej wykładni i wyczerpującej argumentacji, która musi wykazać, że w danej sprawie zaistniała prze-

⁴⁹ P. Grzybek, *Warunki ...*, s. 79.

⁵⁰ Wyrok NSA w Warszawie z 25.02.1983 r., sygn. II SA 2075/82, CBOSA; wyrok NSA-Oś. Zam. we Wrocławiu z 28.06.1982 r., sygn. SA/Wr 245/82, CBOSA.

⁵¹ Wyrok NSA z 20.11.1990 r., sygn. I SA 759/90, OSP R. 1991, nr 7-8, poz. 178; prawomocny wyrok WSA w Bydgoszczy z 13.08.2008 r., sygn. II SA/Bd 400/08, CBOSA; wyrok NSA z 11.05.2023 r., sygn. III OSK 2170/21, CBOSA; wyrok NSA z 23.04.2023 r., sygn. III OSK 1028/21, CBOSA.

⁵² Wyrok NSA z 25.01.2007 r., sygn. II GSK 256/06, CBOSA; wyrok NSA z 30.11.2011 r., sygn. I OSK 1319/11, CBOSA; wyrok NSA z 27.01.2023 r., sygn. III OSK 1570/21, CBO-SA.

słanka objęta tym pojęciem, a w związku z tym istnieje nakaz należytego uzasadnienia w zaskarżonym akcie.

Kontrolując postępowania awansowe sądy administracyjne są uprawnione do zbadania, czy w toku postępowania habilitacyjnego nie doszło do naruszenia trybu postępowania określonego przepisami właściwej ustawy i w razie stwierdzenia tego naruszenia, do oceny, czy to naruszenie mogło mieć istotny wpływ na wynik sprawy. Tym samym kognicja sądu administracyjnego sprowadza się do badania aspektów formalnych postępowania administracyjnego i czy w postępowaniu przed organami obu instancji były zachowane podstawowe reguły proceduralne dotyczące postępowania w sprawach stopni naukowych⁵³. Oczywiście jest, że poza przedmiotem kontroli sądu administracyjnego jest ocena okoliczności wskazujących na spełnienie lub brak spełnienia kryterium „istotnego wkładu” w rozwój danej dyscypliny naukowej przez habilitanta.

Nie oznacza to, że zakres kontroli sądu administracyjnego jest w istocie iluzoryczny. Sąd administracyjny ma obowiązek skontrolować nie tylko same formalne czynności podejmowane od początku wszczęcia postępowania awansowego do jego zakończenia, ale też ocenić poszczególne czynności mające istotny wpływ na jego wynik. Do takich należy ocena, czy zostały poprawnie sporządzone recenzje i czy uchwały organów koleżeńskich zawierające rozstrzygnięcia zawierają uzasadnienia pozwalające na ich kontrolę.

Poprawnie sporządzona recenzja to taka, która zawiera ocenę merytoryczną dorobku habilitanta wraz z logiczną konstatacją wskazującą, czy ocena ta pozwala na twierdzenie, że osoba aspirująca do danego stopnia naukowego wykazała znaczny wkład w rozwój danej dyscypliny lub wykazała się „istotną aktywnością naukową”⁵⁴. Trafnie ujął to NSA w jednym z orzeczeń wskazując, że ocena znaczości dorobku naukowego musi być przeprowadzona rzetelnie, skrupulatnie i zawierać uzasadnioną odpowiedź na pytanie dotyczące „znaczości” dorobku naukowego kandydata⁵⁵. Podobne stanowisko zajął NSA w wyroku z dnia 29 listopada 2022 r. wskazując na konieczność sądowej oceny, czy sporządzone recenzje zawierają ocenę

⁵³ Wyrok NSA z 29.07.2011 r., sygn. I OSK 729/11, CBOSA; wyrok NSA z 17.12.2010 r., sygn. I OSK 1700/10, CBOSA; wyrok NSA z 9.05.2024 r., sygn. III OSK 1872/22, CBOSA; wyrok NSA z 20.01.2022 r., sygn. III OSK 4833/21, CBOSA; wyrok NSA z 27.01.2023 r., sygn. III OSK 2660/21, CBOSA.

⁵⁴ M. Szydło, *Pojęcie ...*, s. 59.

⁵⁵ Wyrok NSA z 17.08.2010 r., sygn. I OSK 720/10, CBOSA.

dorobku naukowego i czy są kompletne oraz zawierają logiczne wnioski⁵⁶. Granicą, jakiej nie może przekroczyć sąd administracyjny jest merytoryczna ocena samego dorobku kandydata do danego stopnia.

Sąd administracyjny winien więc w takich sprawach ocenić, czy organ prawidłowo zrekonstruował zakres znaczeniowy pojęcia nieostrego w danej sprawie i następnie skontrolować, czy przyjęte w danej sprawie znaczenie pojęcia nieostrego znajduje potwierdzenie w materiale dowodowym sprawy, lub czy nie jest sprzeczne z materiałem dowodowym sprawy. Dopiero na tej podstawie sąd winien albo na podstawie art. 145 Prawa o postępowaniu przed sądami administracyjnymi⁵⁷ wyeliminować zaskarżony akt z obrotu prawnego albo na podstawie art. 151 p.p.s.a. oddalić skargę.

8. Zakończenie

Przedstawione rozważania prowadzą do konstatacji, zgodnie z którą w procedurze awansu na stopień doktora habilitowanego zasadnicze znaczenie mają dwie przesłanki ogólne stanowiące zarazem pojęcia nieostre: znaczny wkład w rozwój określonej dyscypliny nauki oraz istotna aktywność naukowa. Pojęcia te wymagają każdorazowo szczegółowego uzasadnienia w obligatoryjnie sporządzanych recenzjach w postępowaniu habilitacyjnym. W zakresie istotnej aktywności naukowej istnieją przesłanki ograniczające różnorodność jej wykładni, które nie wynikają wprawdzie z powszechnie obowiązującego aktu prawnego oraz zostały one powszechnie przyjęte w praktyce i znajdują aprobatę. Natomiast pojęcie „znaczny wkład w rozwój danej dyscypliny” powinno być każdorazowo przedmiotem samodzielnej oceny recenzentów i komisji habilitacyjnych. Recenzje powinny w sposób precyzyjny dokonywać obiektywnej oceny dorobku habilitanta. Nie wydaje się, aby było zasadne ustawowe zdefiniowanie pojęcia „znacznego wkładu”, ponieważ sama nauka rozwija się w sposób niezwykle dynamiczny tworząc coraz to nowsze dyscypliny posługujące się odmiennym przedmiotem badań i metodami badań, a tym samym nie ma możliwości prawidłowej normatywnej definicji tego pojęcia⁵⁸.

⁵⁶ Sygn. III OSK 4576/21, CBOSA.

⁵⁷ Ustawa z dnia 30 sierpnia 2002 r. Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi (Dz. U. z 2024 r., poz. 935 ze zm.) dalej p.p.s.a.

⁵⁸ Por. K.Ślębzak, *Akademickie ...*, s. 399.

Tym bardziej na recenzentach oraz członkach komisji habilitacyjnych i organach uczelni ciąży obowiązek daleko idącej rzetelności, sumienności, bezstronności i obiektywizmu w takich postępowaniach, mając na uwadze zarówno potrzebę sprawiedliwej oceny danego dorobku kandydata do danego stopnia tak, aby nie wyrządzić nikomu niepotrzebnej krzywdy, a z drugiej strony zapewnić rozwój nauki⁵⁹.

W takich postępowaniach funkcja kontrola sądu administracyjnego nie jest iluzoryczna. Jak trafnie stwierdził to Trybunał Konstytucyjny w jednym ze swoich wyroków⁶⁰, zwroty niedookreślone są dozwolonym instrumentem polityki legislacyjnej, ale przede wszystkim niezawisłe sądy powinny być powoływane do ustalania *in casu* desygnatów takich zwrotów, ponieważ w ten sposób realizuje się swoistą rękojmię sprawiedliwości proceduralnej i rządów prawa, o których mowa w art. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej⁶¹. Pogląd ten należy w pełni zaaprobować, a tym samym sądy administracyjne mają obowiązek kontrolując akty wydawane w procedurze habilitacyjnej ocenić formalny przebieg takiego postępowania wraz z oceną także recenzji w zakresie ich wewnętrznej spójności, logiczności wyводу, braku wewnętrznej sprzeczności oraz wyraźnym wykazaniu, na jakiej podstawie recenzent uznał, że dany dorobek spełnia lub przede wszystkim nie spełnia przesłanki znacznego wkładu w rozwój danej dyscypliny.

Bibliografia

1. Bogusz M., Miłosz M., *Konstrukcja związania negatywnymi recenzjami w nowym postępowaniu doktorskim i habilitacyjnym*, Państwo i Prawo 2022, z. 5.
2. Brzezicki T., Sobotko P., *Postępowanie w sprawach stopni naukowych a zasady sprawiedliwości proceduralnej*, [w:] *Prawo nauki. Zagadnienia podstawowe*, red. A. Wiktorowska, A. Jakubowski, Wyd. LexisNexis Polska Sp. z o.o., Warszawa 2014.
3. Dajnowicz-Piesiecka D., Kierznowski Ł., *Awanse naukowe młodych naukowców (perspektywy i wyzwania)*, Państwo i Prawo 2022 z. 5.

⁵⁹ M. Szydło, *Pojęcie ...*, s. 64.

⁶⁰ Wyrok TK z 8.05.2006 r., sygn. P 18/05, OTK ZU-A 2006, nr 5, poz. 53.

⁶¹ Ustawa z dnia 2 kwietnia 1997 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1997 r., Nr 78, poz. 483 ze zm.).

4. Grzybek P., *Warunki uzyskania stopnia doktora habilitowanego w dyscyplinie nauki prawne*, Państwo i Prawo 2022, z. 5.
5. Izdebski H., [w:] *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Komentarz*, red. H. Izdebski, red. J. M. Zieliński, Warszawa 2019.
6. Jędrzejewski T., [w:] *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Komentarz*, red. J. Woźnicki, Warszawa 2019.
7. Kała P., *Szczegółowe przesłanki nadania stopnia doktora habilitowanego*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 2022 r. (rok 2022 – z. 3).
8. Kierznowski Ł., *Stopnie naukowe i stopnie w zakresie sztuki. Komentarz*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2021.
9. Kmiecik Z., Wegner J., *Odpowiednie stosowanie przepisów kodeksu postępowania administracyjnego w sprawach nadawania stopni naukowych i tytułu profesora*, Państwo i Prawo, 2021, z. 3..
10. L. Leszczyński, *Zwroty ocenne w wykładni prawa administracyjnego* [w:] *System prawa administracyjnego*, red. R. Hauser, red. Z. Niewiadomski, red. A. Wróbel, t. 4, L. Leszczyński, B. Wojciechowski, M. Zirk-Sadowski, *Wykładnia w prawie administracyjnym*, Wyd. C.H. Beck, wyd. I, Warszawa 2012.
11. Leszczyński L., *Generalne klauzule odsyłające – ujęcie teoretycznoprawne*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia vol. LXIII, 2, 2016, Sectio G.
12. Morawski L., *Zasady wykładni prawa*, wyd. II, Toruń 2010.
13. Pokorny P., Waszkiewicz P., *Komentarz do art. 219* [w:] red. A. Jakubowski, *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Komentarz*, Wyd. C. H. Beck, Warszawa 2023.
14. Przewłocki S., *Kryteria oceny dorobku naukowego osób ubiegających się o tytuł profesora lub stopień naukowy doktora habilitowanego w aspekcie ustawy o tytule naukowym i stopniach naukowych oraz wymagań Centralnej Komisji ds. tytułu naukowego i stopniu naukowych*, http://ogigi.polsl.pl/biuletyny/zeszyt_10/z10_9.pdf
15. Radajewski M., *Nadawanie stopnia doktora habilitowanego w świetle prawa o szkolnictwie wyższym i nauce*, Studia Prawno-Ekonomiczne, 2020, z. 114.
16. Sieniuc M., *Jednostka w postępowaniach w sprawach nadania stopnia i tytułu naukowego. Studium z prawa administracyjnego procesowego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019.
17. *Słownik Języka Polskiego. R-Z*, red. M. Szymczak, Warszawa 1996.

18. Szydło M., *Pojęcie nauki i osiągnięć naukowych w postępowaniach awansowych w nauce (uwagi z perspektywy nauk prawnych)*, Państwo i Prawo, 2022, z. 5.
19. Ślęzak K., [w:] *Akademickie prawo zatrudnienia. Komentarz*, red. K. Baran, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2020.
20. Wierczyński G., *Redagowanie i ogłaszanie aktów normatywnych. Komentarz*, wyd. II, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2016.
21. Wójcik K., *Klauzule generalne jako odesłanie pozasystemowe*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica 1987, nr 32.
22. Wronkowska S., Zieliński M., *Komentarz do zasad techniki prawodawczej*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2004.
23. Ziemiński Z., *Teoria prawa*, wyd. IV, Poznań 1978.